

Ж.А.Жакупов

Культура художественной речи (на примере повести О.Бокея «Атау кер»)

Статья посвящена вопросам коммуникативного качества культуры художественной речи. Отмечено, что диалог между автором и читателем художественного текста является фактором, способствующим высокому уровню культуры художественной речи. Коммуникативное качество речи отражено в художественном тексте в виде языковой, когнитивной и эстетической информации, интертекстуальных явлений. В работе на примере произведений писателя О.Бокея показаны факты применения в коммуникативно-эстетической функции культурно-языковой информации.

Zh.A.Zhakupov

Culture of art speech (on the example of O.Bokey's story to «Atau kere»)

The article is devoted to the quality of the communicative culture of artistic speech. The dialogue between the author and the reader of a literary text is a contributing factor to the high level of artistic culture of speech. Communicative quality of speech is reflected in a literary text as linguistic, cognitive and aesthetic information of intertextual phenomena. The article shows on the example of works of the writer, O.Bokey, the evidence of the use of cultural and linguistic information in communicative and aesthetic function.

ӘОЖ 81'

А.С.Әділова, М.Ш.Қабанов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: adilova2010@mail.ru)

Қазақ толғауларындағы «редиф» құбылысы

Мақалада поэзиялық шығармаларда кездесетін редиф құбылысының өзіндік табиғаты қарастырылды. Редиф ұйқастан кейін келетін ерекшелік әрі толғау мәтіндерінде жиі кездесетін заңды құбылыс тұрғысынан талданды. Толғауларда күрделі етістіктің қосымша сыңары, есім сөздер және шылау түрінде келген редиф қатары әр түрлі сипатқа негізделетіні сараланды. Ең алдымен ұйқасты күшейтудегі ырғақ пен өлшемге қызмет ететіндігі ескерілді. Сонымен қатар жыраулар поэзиясы толғау өлеңдерінің мазмұны, идеясы да редифтің қатыстырылуына негіз жасайтыны анықталды. Атап айтсақ, олар — дидактикалық мазмұн, портрет, арнау өлеңдер.

Кілтті сөздер: көркемдік тәсіл, ұйқастың буындық құрылысы, өлең эвфониясы, күрделі баяндауыштың көмекші сыңары, септеулік шылаулар, редифтік позиция, ұйқас жасаушы сөз, әуендік ырғақ, мағыналық және құрылымдық тұтастық.

Өлең жолдарындағы ұйқас туралы айтқанда редиф жөнінде айтпай кету мүмкін емес, өйткені бұл құбылыс — ұйқаспен тікелей байланысты мәселе. Редиф — көркемдік тәсіл және поэзиялық шығармаларда кездесетін ерекшелік. Бұл тұрасында профессор С.Негимов: «Ұйқастың буындық құрылысына тоқталғанда өлең эвфониясын арттыратын редифті ұйқас та мол ұшырасады. Редиф дегеніміз — ұйқастан соң бір не бірнеше сөздің тұрақты қайталануы. Ұйқастың редифпен келуі буын мен дыбыс үндестігіне сәйкестелуі өлеңнің музыкалығына кең өріс ашады» [1] дей келіп, бұл қосымшаның әдеби айшықтығын баса көрсеткен. Ал біздің тарапымыздан бұл қосымшалардың тілдік тұлға түріндегі байланыстырғыш рөлі көрсетілмекші.

Ерте заман поэзиясындағы редиф құбылысының мәнін А.Ахметбек былайша көрсеткен: «Ахмет Йассауи хикметтері зікір негізінде туындағандықтан, зікірдің атрибуты қайталамалар (редиф) өте көп кездеседі. Оның «мәнә», «әрміш» сияқты жай редифтермен қатар күрделі бір тармақтық редифтерді

колдануы хикметтердің әуендік ырғақта айтылуына мүмкіндік берген. Бұл редифтер көркемдеу қызметімен қоса әр тармақ не шумаққа мағыналық толықтық пен мәнерлілікті беріп отырған» [2].

Ал орыс ғалымы И.В.Стеблева өзінің «Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии» деген еңбегінде редифті: «Согласно определению средневековых поэтик, редиф — это одно или несколько слов, следующих за словами с буквой равви (т.е за рифмующимися словами). Редиф должен быть неизменным на всем протяжении стихотворения. Это значит, что слова, образующие редиф, должны употребляться в одинаковой грамматической форме, иметь один и тот же смысл и занимать в бейтах ритмическую тождественную позицию» [3; 89], — деп сөз еткен.

Негізінен, редиф түзеуге ең көп қатыстырылатын элемент — күрделі етістіктің көмекші сыңары. Демек, бұл құбылыс, ең алдымен, баяндауыш мүшелердің құрамында мольнан жүзеге асады. Бұл турасындағы пікірімізді нақтылау үшін И.В.Стеблеваның мына тұжырымын ұсынамыз: «Очень часто в редиф ставится вспомогательный глагол, образующий глагольную часть сказуемого, и уж поэтому редиф невозможно было исключить из бейта (или его полустуший), не нарушив смысл, заключенный в их предложениях» [3; 90].

Жыраулар туындыларында күрделі баяндауыштың көмекші сыңары әр сөйлем сайын қайталанып редиф жасайды. Өздері қатыстырылған жолдардың өзгеше өрнегін айшықтайды. Бұл олардың өлең жолдары ішіндегі әуез талабын еселеуші құрал қатарына енуі. Мұнда келер шак есімшенің жалғауымен келген *e*-етістігі жиі колданылады.

Шалкиіз жырау:

*Құсты жисаң бүркіт жый,
Қыс тоныңды түлкі етер.
Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас, тозбас мүлкі етер.
Бір жаманмен дос болсаң,
Күндердің күні болғанда,
Жеміле галамға күлкі етер* [4; 86].

Етер етістігі өткен шак есімшенің қосымшасымен келіп, күрделі баяндауыштың көмекші сыңары тұлғасында да редиф жасап тұрады.

Үмбетей жырау:

*Қосағың қоса ағармас қосақ екен,
Құдайым осылайда қосады екен.
Тоты құс жарақатқа кенде бопты,
Бұқарым, айтар міне осы-ақ екен* [4; 129].

Бұқар жырау:

*Тоқсан бес деген тор екен,
Дәйім жаның қор екен,
Қарғыың десең екі жағың ор екен
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен,
Келмейтұғын неме екен* [5; 37].

Жиёмбет жыраудан келтірген жолдарда есімшенің болымсыз формасымен де келген:

*Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие ісің жол емес.
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес...* [4; 52].

Бұқар жырау мәтінінен берілген екі сөйлем көлемінде болымсыз формалы *де* етістігінен болған:

*Құрсағы жуан боз бие
Құлын салмас деменіз.
Құлық туған құлаша
Құрсақтанбас деменіз...* [5; 59].

Осы жыраудың мына жолдарынды редифті бұйрық райлы етістік жасап тұр:

*Айтар болсаң алланы айт,
Таңертең азан шақырған
Дауысы сұлу молланы айт...* [5; 102].

Үмбетей жыраудың толғауы мәтінінен жедел өткен шақ формасындағы *болды* етістігінен жасалған редифті көре аламыз:

*Батыры ханға сай болды,
Елің жайпақ бай болды,
Қыс қыстауы тау болды,
Жаз жайлауы көл болды,
Салқын сары бел болды...* [4; 78].

Демек, жыраулар туындыларында көбіне күрделі баяндауыштардың көмекші сыңарлары — редиф жасаудағы өте өнімді тәсіл. Оған бұлардың тармақ немесе сөйлем соңындағы тұрақты орындары негізгі себеп.

И.В.Стеблева баяндауыш мүшелердің редифіне қатысты былай деген: «Следует специально отметить, что редиф, как повторение одного и того же слова на концах полустихий, в тюркоязычной поэзии широко использовался потому, что многие глагольные формы являлись составными, их именную часть образовывали арабские и персидские слова, в качестве вспомогательных глаголов употреблялись слова *қылмақ, етпек* (делает), согласно же нормативному порядку слов тюркского предложения сказуемое (особенно его глагольная часть) всегда должно находиться в конце предложения. Поэтому использование глагола-сказуемого в качестве редифа для тюркской поэтической речи было вполне естественным, ибо сохранялась правильная синтаксическая конструкция тюркского предложения» [3; 93].

Сонымен қатар бұл ғалым күрделі баяндауыштың көмекші сыңарынан басқа өзге де сөздер редиф бола алатынын айтады [3; 94].

Арнау өлендердің көбінде адресаттың аты ұйқас құраушы сөзден кейін келіп, редиф жасайды. Әдеттегі орындары сөйлем соңында келмейтін есім сөздердің ырғақты жолдардың ерекшелігіне сай тармақ не сөйлем соңына түсуінің бір қыры осы жерден табылады. Жыраулардың өздері өмір сүрген кезеңде мемлекет басқару ісіне араласуынан да олардың туындыларынан ел басқарған хандар есімдерінің қатысуымен редиф жасалып тұрады.

Бұқар жырау:

*Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай...* [5; 37]

Мына толғаудағы жолдың ең соңында келіп отыратын демеулік шылаудың осы шығарманың құрылымдық тұлғасын өрнектейтінін байқауға болады. Мұндай жағдайда автордың ішкі тебіренісі, толғанысы айрықша мәнде келген.

Енді бір толғаулар жолдарында ел қорғаны батырлардың аттары редиф жасап тұрады. Бұлар да әр сөйлем соңында ұйқас құраушы сөзден кейін қайталанып келіп, сол бойында мәтіннің ден бөлігін камтиды. Олардың әсерінен туындының ішкі мәні мен сыртқы түрінде белгілі бір үйлесім туындайды.

Үмбетей жырау:

*Уа, Алатаудай ақшадан,
Асып тудың, Бөгенбай,
Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгенбай!
Құбыла көшкен байтақтың
Ордасындай Бөгенбай!
Темір жұмсап, оқ атқан
Қорғасындай Бөгенбай!
Қолтығы ала бұғының
Тәйкесіндей Бөгенбай!* [4; 131].

Ал мына толғау болса туған жер, өскен ортаға айтылған арнау түрінде келген. Бұл өз кезегінде шығарманың тілдік өрнегін айшықтайды. Солай болғандықтан, *жұрт* сөзі бұл толғау жолдарындағы ұйқастан соң үнемі қайталанып отырады. Демек, бұл сөз мағыналық маңызбен бірге құрылымдық қатарды тізбектеп тұрады. Соның нәтижесінде олар редиф жасап тұр.

Бұқар жырау:

*Ақ сары атан еспелі,
Ел жайлауға шыққан жұрт.*

*Ақтың жолын күзетпей,
Жамандықты тұтқан жұрт.
Мамырласып, бай болып,
Байсал тауып жортқан жұрт...* [5; 41].

Мұндай редифтер түзілгенде сол сөз арқылы автор белгілі бір мазмұнға ерекше назар аудартады. Мұнда автор **жұрт** сөзін нақтылап тұрады. Сол сөз арқылы өлеңнің мазмұнын тереңдетеді, идеялық ойды айшықтайды әрі өлеңге көркемдік мән үстейді. Демек, олардың шығармада атқаратын көркемдік орамы осындай болып келген.

Келесі толғауларда редиф түзеуші сөздер арқылы шығармадағы іс-әрекеттің мезгілдік дүркінділігі өрнектеледі. Автор бұларды үнемі қайталау арқылы сол сөзге ерекше назар аудартады.

Бұқар жырау:

*Қызды ауылды көргенде,
Бұлаңдатқан жиырма бес.
Төстен қашқан түлкідей,
Сылаңдатқан жиырма бес.
Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінген жиырма бес.
Күрек тісін қасқайтып,
Сұлуды құшқан жиырма бес...* [5; 34].

*Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні.
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар жаз күні.
Байлар ұғылы шоралар,
Көл жағалар жаз күні* [5; 24].

И.В.Стеблева бұл аталған ерекшелікті редифтер жайында: «В тех случаях, когда редиф является дополнительным средством художественного изображения. Такой редиф приобретает характер припева и используется как ещё одно украшение поэтической формы, призванное осуществить многоступенчатые смысловые связи единой семантической системы произведения» [3; 130], — дейді.

Толғаулардағы редиф жасаушы элементтердің келесі түрі — септеулік шылаулар. Септеулік шылаулар — қатар тұрған сөйлемдердің арасындағы құрылымдық байланыс желісін еселей түсетін амалдың бірі. Бұл шылаулар мезгіл, мақсат мағыналы сөйлемдердің сипатын арттыруда қосымша ренк үстейді. Әрі өлеңге көркемдік әсер беріп, қатар келген сөйлемдердің ырғақ желісін, өлшем қатарын сақтап тұрады. Соның нәтижесінде мәтін ішіндегі ерекше әуен үндестігі пайда болған.

Ақтамберді жырау:

*Көк көгершін, көгершін,
Көкқұтан ұшар жем үшін.
Тем, тем үшін, тем үшін,
Теңкиген қара саба жоғы үшін.
Көк шекпенін бөктеріп,
Ерлер жортар мал үшін.
Тұтам емшек бие үшін,
Қатын-бала қамы үшін* [4; 107].

Бұқар жырау:

*Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң.
Құбылып тұрған бәйшешек,
Құрай болар солған соң.
Хандар киген қамқа тон,
Шүберек болар тозған соң.
Еңсесі биік кең сарай,
Мортық болар бүлген соң.
Төрде отырған қарт бабаң,
Төресін жаңылар малдан соң...* [5; 2].

Демеулік шылау да әр сөйлем жолындағы ойдың қорытынды бөлігінде қайталана отырып, реди́ф жасайтын жерлері толғаулардан біршама кездеседі. Келесі толғау жолдарындағы сөйлемдердің ішіндегі реди́ф амалын сұраулық шылаулардың үздіксіз қайталамы жасап тұр.

Доспанбет жырау:

*Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жолдан жүргей ме,
Қатарланып, қорланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме!* [4; 68].

Ақтамберді жырау:

*Арудан асқан жан бар ма,
Жылқыдан асқан мал бар ма,
Биенің сүті сары бал —
Қымыздан асқан дәм бар ма!* [4; 108].

Осы жыраудың мына толғау жолдарында реди́ф жасаушы сұраулық шылау сөйлемнің бірінші тармақ соңында келген:

*Сары аязда қата ма
Қайнардың аққан тұнығы,
Қап түбінде жата ма
Болаттың асыл сынығы,
Халқы тозып кем болмас,
Әділ болса ұлығы* [5; 66].

Бұқар жыраудың мына толғауында қарсылықты (-*да*), екінші толғауында күшейткіш демеулік (-*ай*) шылаулар реди́ф сипатында тұрғанын байқауға болады:

*Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Қызыққа тоймас адамзат!
Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де,
Өмірге тоймас адамзат!* [5; 175].

*Әй, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай.
Баспақ-тана жиылып,
Фани болған заман-ай...* [5; 31].

Ал Шалкиіз жыраудың мына толғауы жолдарындағы ұйқас жасаушы сөзден кейін келген -*дүр* қосымшасын да реди́фке жатқызуды жөн санадық:

*Жапырағы жасыл жаутерек
Жайқалмағы желден-дүр,
Шалулығы белден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,
Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр...* [4; 76].

Мұндағы *дүр* элементі *болар* сөзін де айырбастайтын сияқты. Дегенмен, мәтін көлеміндегі көркемдік қырына байланысты олар әр тармақ соңындағы реди́ф болып табылады.

Реди́ф — тек поэзияда кездесетін ерекшелік. Өлеңді туындының мәтінінде ғана келетін құбылыс. Ол — ұйқас жасаушы сөзден кейін келіп, өлең ырғағын, әуезділігін арттыруда қолданылатын тәсіл. Реди́ф жасаушы тұлғалар қатар келген сөйлемдердің мағыналық және құрылымдық тұтастығын арттырады. Әр түрлі дәрежедегі реди́ф жасаушы тілдік тұлғалар қатар

келген дербес сөйлемдердің әрқайсында келіп, сол сөйлемдердің бір-бірімен байланысын үстейді. Редиф позиция арқылы шумақты шегендейді. Ол көбіне күрделі баяндауыштың қосалқы сыңарын құраушы көмекші етістіктердің қатысуымен жүзеге асады. Әсіресе есімше тұлғалы сыңарлар көп қолданылған. Редиф жасауда осы етістіктің көмекші сыңарлары көп қатыстырылуы баяндауыш сөйлем мүшесінің сөйлем соңында келіп, ұйқас құрауынан деп білеміз. Сөз жоқ, болжам мәнді есімше қосымшаларының бұл тұрғыда көп байқалуы жыраулар шығармаларының ақыл-кеңес, болжам мазмұнды болып келуімен тікелей байланысты.

Толғаулардағы редиф жасаушы элементтердің келесі түрі — есім сөздер. Жоғарыда келтірген хан, батыр аттары бұл сөзімізге дәлел бола алады. Ал мұны болса сол толғаулардың арнау түрінде келетіндігімен түсіндіреміз. Ондағы редифтер сөйлемдер байланысын жүзеге асыруымен қатар жыраулардың сол тұлғаларға деген сүйіспеншілік, құрмет, ізет, ризалық ниетін көрсетеді.

Ал редиф жасаушы шылау түрлері өздері қатыстырылған жолдарға қосымша мән үстеп тұрады. Мұнда олардың септеулік, демеулік сияқты түрлерін көре аламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Негимов С.* Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис, стилистика. Поэтика. — Алматы: Ғылым, 2001. — 263-б.
- 2 *Ахметбек А.* Қожа Ахмет Йассауи: Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат, 1988. — 101-б.
- 3 *Стеблева И.В.* Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. — М.: Наука, 1993.
- 4 Алдаспан. (XV–XVII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы). — Алматы: Жазушы, 1971.
- 5 Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармалары. — Алматы: Мұраттас, 1992.

А.С.Адилова, М.Ш.Қабанов

Явление «редиф» в жанре казахских толгау

В статье рассмотрено явление «редиф», встречающееся в поэтических произведениях. Редиф является особенностью, которая употребляется после рифмы. Их частое употребление в текстах толгау — закономерность. Редифный ряд в виде вспомогательной части сложного глагола, именных слов и союзных частиц основывается на различные формы. Они усиливают рифму, а также служат для образования ритма и стихотворного размера. Содержание, идея толгау в поэзии жырау служат основой для частого употребления редифов.

A.S.Adilova, M.Sh.Kabanov

The phenomenon of «redif» in the genre Kazakh tolgau

The article discusses the phenomenon of «redif» occurs in the poetry. Redif is a feature that is used after rhyme. Their frequent use in texts tolgau is regularity. Redifny series as part of a complex auxiliary verb, it is the word and the union of the particles based on different forms. They enhance the rhyme and rhythm and are used of meter. The content of the idea of the poetry tolgau zhyrau is the basis for frequent use redif: this didactic content, portrait, arnau.